

EKONOMİK KRİZLERDE KAYIT DIŞI EKONOMİ: SEÇİLMİŞ BAZI ÜLKELER İLE TÜRKİYE DEĞERLENDİRMESİ¹

Ümit AKARSU*

Doç. Dr. Murat AYDIN**

ÖZ

Ekonomilerin istikrarlı bir durumdan istikrarsız bir duruma geçişini ifade eden krizlerin, olağan dönemlerin aksine yasal ve yasal olmayan faaliyetleri daha fazla kayıt dışına çıkardığı yazında belirtilmektedir. Ancak ekonomik krizlerde kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin neler olduğu, nasıl ortaya çıktığı, boyutlarının ne olduğu, hangi hesaplama yöntemine göre arttığı ya da azaldığı gibi birçok konu göz ardı edilmektedir.

Çalışmada yazın taraması yapılarak genelde seçilmiş bazı ülkelerde, özelde Türkiye’de yaşanan ekonomik krizlerde kayıt dışı ekonominin boyutu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun için de Türkiye’de 32 sayılı Karar ile sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerin tamamen kaldırıldığı 1989 sonrası ele alınmış, kriz yaşayan seçilmiş bazı ülkelerde de aynı dönem ele alınarak, birçok soruya yanıt aranmıştır. Yaşanacak yeni ekonomik krizlerde, kayıt dışının önlenmesi adına gerek kriz dönemlerine özgü, gerekse olağan dönemler için kalıcı çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Krizler, Kayıt Dışı Ekonomi, Türkiye.

JEL Sınıflandırması: E26, G01, E62

INFORMAL ECONOMY IN TIMES OF CRISES: AN EVALUATION OF SELECTED COUNTRIES AND TURKEY

ABSTRACT

Crises refer to transition of economies from a stable position to an unstable one. Contrary to ordinary periods the literature expresses the increasing nature of the informal activities during economic crises by transformation of legal and illegal activities. However, several issues such as what can be counted as informal economic activities, how they exist, the extent of their volume and how they increased or decreased depending on the methods of estimation have been ignored.

The study uses literature review method and attempts to put forward the dimension of informal economy during economic crises in selected countries and particularly in Turkey. For this purpose the period of 189 was selected when the controls over flow of capital was abandoned by Decision 32 in

¹ Bu çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünce kabul edilen yüksek lisans tezinden elde edilen sonuçlara dayanmaktadır.

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, umit.akarsu23@gmail.com

** Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, murataydin@comu.edu.tr

Turkey. Same period was taken as reference for the selected countries as well to find answers to several questions. In order to find solutions against informal economic activities several suggestions were made that are specific to periods of crises and ordinary periods to eliminate this problem in future crises.

Key Words: *Economic Crises, Informal Economy, Turkey.*

JEL Classification: *E26, G01, E62*

1. GİRİŞ

Bazı ülkelerin ekonomilerindeki arz-talep, bütçe ya da bankacılık sisteminden kaynaklı birçok yapısal sorunu çözmeden dışa açık ekonomi politikaları izlemeleri sermaye hareketlerine hız kazandırarak, ekonomilerini krizlere karşı kırılgan hale getirmiş ve istikrarsızlığa sürüklemiştir. 1989 sonrası gerek dünyada (1994 Meksika, 1997 Asya, 1998 Rusya), gerekse Türkiye’de (1994, 1998, 1999, 2000-2001 ve 2008-2009 krizi) yaşanan krizler bunu doğrular niteliktedir.

Birçok ülkede (Türkiye de dâhil) ekonomik krizler bazen benzer, bazen de farklı nedenlerle ortaya çıkmıştır. Krizler yaşandığı ya da ortaya çıktığı ülkenin koşullarına göre farklılaşmış ancak sonuçları itibariyle işsizlikte artış, gelir dağılımında bozulma gibi benzer olumsuzluklar doğurmuştur. Söz konusu benzer olumsuzluklardan birisi de yazında ifade edildiği üzere kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin artabileceği düşüncesidir.

Kayıt dışı ekonomi, devletin bilgisi dışında yürütülen yasa dışı faaliyetler kadar yasal faaliyetleri de kapsayan, hesaplama yöntemleri çeşitlilik gösteren, ekonomi içerisinde gerçek boyutu tam olarak ortaya konulamayan bir durumu ifade etmektedir. Gerçek boyutunun tam olarak bilinmemesine rağmen değişik hesaplama yöntemlerine göre yapılan tahminlerde ortaya konan rakamlar konunun gelir açısından çok cazip hale gelmesine neden olmaktadır. Beraberinde getirdiği sorunlarsa konuya ayrıca çözüm aranmasını gerektirmektedir.

Ekonomik krizlerde kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin; enflasyon oranlarındaki yükselme, işsizlik oranlarındaki artış, gelir dağılımındaki bozulma, yoksulluktaki artış ya da uygulanan maliye politikalarının, özellikle de vergi politikasının (vergi oranlarının artırılması ya da yeni vergiler konulması nedeniyle) etkisiyle artabilecek niteliktedir. Yazında ekonomik krizlerde kayıt dışı ekonominin boyutunun artmasını sağlayacak ifade edilen birçok neden olmasına rağmen, aslında kayıt dışının hesaplanmasında uygulama yöntemlerinin farklı olmasından kaynaklı (vergi incelemeleri, parasal, anket, fiziksel girdi, vb.) olarak da farklı sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Bu da kayıt dışının normal dönemlerde olduğu gibi kriz dönemlerinde de boyutunun ortaya konulmasında zorluklar ortaya çıkarmaktadır.

Bu nedenle bu çalışmada amaç, yazın taraması kapsamında kayıt dışı ekonominin, ekonomide yaşanan krizlerde değişimini, nedenlerini, olumlu ve olumsuz yanlarını ortaya koyarak, gerek yaşanacak bir başka ekonomik krizde, gerekse normal dönemlerde ne yapılması gerektiğine ilişkin çözüm önerileri sunmak olmuştur.

2. EKONOMİK KRİZLER

Etimolojik kökeni Latince ve Yunanca'ya dayanan kriz sözcüğü Yunanca'da “karar verme” ve “karar” anlamlarına gelmektedir. “Önemli veya tehlikeli zor bir dönem” ya da “bir ülkede veya ülkeler arasında, toplumun veya bir kuruluşun yaşamında görülen güç dönem, bunalım, buhran” olarak da tanımlanmaktadır (Oktar ve Dalyancı, 2010: 2). Bunların yanında kriz, aşırı derecede zor zamanlar veya evrelerin yaşandığı siyasi, sosyo-ekonomik ve sonrasında oluşan baskılar ve sorunlar dönemi olarak da ifade edilmektedir (Cazan and Cusos, 2012: 112).

Krizi açıklamaya çalışan çok farklı tanımlar olup, yapılan tanımlamalarda kriz olgusuna ekonomik, siyasi ve tarihsel açıdan farklı yorumlar getirilmiştir. Ancak “buhran veya ortaya çıkan bir sorun” gibi temel bir özellik, yapılan tanımlamaların ortak noktasını oluşturmaktadır. Ekonomik açıdan değerlendirilecek olunursa: “*Kriz, önceden bilinmeyen ya da öngörülemeyen bazı gelişmelerin makro düzeyde devlet; mikro düzeyde ise firmaları ciddi olarak etkileyecek sonuçlar ortaya çıkarmasıdır*” (Aktan ve Şen, 2001: 1225).

Ekonomik krizler; iktisadi, siyasi ve politik açıdan istikrarsız ve zor bir dönemi ifade eden, toplumda gerginliklere, problemlere sebebiyet veren, toplumun satın alma gücünde değişmeye yol açan; bunun sonucu olarak verimliliğin azalmasına, işsizliğe ve iflasa kadar götürebilen bir durumu ifade etmektedir.

2.1. Ekonomik Krizlerin Nedenleri

Ekonomik krizlerin ortaya çıkma nedenleri ülkelere ve ülkelerin içinde buldukları (ekonomik, sosyal, siyasi, vb.) döneme bağlı olduğu için her ülke için standart ekonomik kriz nedenleri belirtmek zordur. Ayrıca ekonomik krizlerin her türünün ortaya çıkma nedenleri farklı olup, bir krizin ortaya çıkma nedeni başka bir krizden de kaynaklanabilmektedir. Reel ve finansal sektörlerde yaşanan arz-talep kaynaklı sebepler, bütçenin finansmanında ve kullanımında uygulanan yanlış yöntemler, bankacılık sisteminde yaşanan sorunlar, fiyatlar genel seviyesindeki ani konjonktürel hareketler, finansal küreselleşmenin hızlanması, yönetimden kaynaklı hatalar bunlardan sadece bazılarıdır (Aktan ve Şen, 1228; Altıntaş, 2004: 44; Özbilen, 2001: 109; Turgan, 2013: 222).

Ekonomik açıdan krizlerin nedenlerini anlamak için göstergelerini daha detaylı olarak makro, mikro, finansal, cari ve borçla ilgili olmak üzere alt sınıflara ayırmak mümkündür. *Makroekonomik Göstergeler*; enflasyon, kamu açıklarının Gayrisafi Milli Hâsılaya (GSMH) oranı, reel GSMH büyüme oranları, *Mikro Ekonomik Göstergeler*; bankaların ödeme kabiliyetini yansıtan göstergeler (toplam borç/aktif, sermaye/aktif, geri dönmeyen borç/toplam borç oranları) ile kârlılıkla ilgili (faiz

geliri/aktifler, kârlar/aktifler, vb.) göstergelerden oluşmaktadır. *Finansal Göstergeler*; iç kredilerin artış oranı, özel sektöre açılan kredi artışı/GSMH artışı, vb., *Cari Hesap ve Borçla İlgili Göstergeler* ise; dış ticaret dengesi, dış ticaret hadleri, ihracat/GSMH, ithalat/GSMH oranları örnek olarak verilebilir (Yay, 2002: 1242).

2.2. Ekonomik Krizlerin Türleri

Ekonomik kriz kavramsal olarak içerisinde birçok kriz çeşidini barındırmaktadır. Sınıflandırıldığında reel sektör krizleri ve finansal (mali) krizler olarak ikiye ayrılmaktadır (Kibritçioğlu, 2001: 174):

- *Reel Sektör Krizleri*: Mal ve hizmet piyasaları ile işgücü piyasalarında yaşanan krizlerdir. Üretimde ya da istihdamda ciddi daralmalara sebep olan istikrarsız bir durumu ifade etmektedirler (Yücel ve Kalyoncu, 2010: 56).
- *Finansal Krizler*: Ekonominin reel kesimi üzerinde tahrip edici etkiler yaratabilen, piyasaların etkin işleyiş gücünü bozan krizlerdir (Turgan, 220). Bunlar da kendi içinde para, banka ve dış borç krizleri şeklinde sınıflandırılmaktadırlar. Bu krizler mali piyasaların etkin bir şekilde işlevlerini yerine getirememesine yol açarak, ekonomik faaliyet hacminde şiddetli daralmaya sebep olmaktadır (Mishkin, 2001: 2).

3. KAYIT DIŞI EKONOMİ

1960'lı yıllara kadar kayıt dışı kavramsal olarak yazında adlandırılmamış, üzerinde de çok özel çalışmalar yapılmamıştır (Frey and Pommerehne, 1984: 2). 1960'lı yılların sonu, 1970'li yılların başlarında Gana'da işsizlik ve yoksullukla ilgili çalışmalar yapan antropolog Keith Hart kayıt dışı ekonomi kavramının gelişmesine önemli bir katkıda bulunarak tanınmasını sağlamıştır (Buchner and Rehnitz, 2011: 14). 1980 sonrası ise kayıt dışına hem halkın, hem de siyasetçilerin ilgisi yoğun bir şekilde artmıştır (Frey und Pommerehne, 1982: 15).

Kayıt dışı ekonomiye ilginin artmış olmasına rağmen söz konusu kavram her ülke için kabul edilen tek bir doğru haline gelmemiştir (Frey und Pommerehne, 1982: 15). Kayıt dışı ekonomi, birbiriyle ilişkili olan birçok değişik faaliyetleri içeren karmaşık bir olguyu ifade etmektedir. Mevcut ekonomilerde kayıt dışı ekonomi için faaliyetlerin gizliliği belirtilmek isteniyorsa; “gölge ekonomi”, “saklı ekonomi”, “gizli ekonomi”, “yeraltı ekonomisi”; faaliyetlerin yasadışılığı belirtilmek isteniyorsa; “kara ekonomi”, “gri ekonomi”, “illegal ekonomi”; devletin bilgisi dışında tutulması kastediliyorsa “gayri resmi ekonomi”, “resmi olmayan ekonomi” gibi ifadeler kullanılmaktadır (Seviğ, 2009: 193).

Kayıt dışı ekonomi için alışlagelmiş tanım, resmi GSMH ile tespit edilemeyen bütün ekonomik (getirili) aktiviteler olup, söz konusu aktivitelerin kayıt altına alınması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Smith (1994) bu tanımı biraz daha geniş kullanmış olup, kayıt dışı ekonomiyi “...piyasa temelli mal

ve hizmetlerin üretiminin kayıtsız, yasal ya da illegal olarak, resmi istatistiklerin dışında kalması” şeklinde tanımlamıştır. Daha geniş kapsamlı bir başka tanımda kayıt dışı ekonomi, ekonomik aktivitelerden gelir elde edilebilecek ve resmi kayıtlarda yer alabilecekken, vergilendirme ya da kayıt altına alınmanın önlenmesi olarak ifade edilmiştir (Schneider und Boockmann, 2015: 159).

3.1. Kayıt Dışı Ekonominin Sınıflandırılması

Kayıt dışı ekonomi hem yasal, hem de yasal olmayan faaliyetleri içeren bir ekonomik yapı olup işlemler parasal yolla ya da mübadele yoluyla yapılmaktadır. Aralarında fark olsa bile kayıt dışı ekonomi içerisinde yer alan faaliyetlerin ilişkileri karşılıklı olabilmektedir (Yılmaz, 2004: 16). Bu açıdan kayıt dışı ekonomideki faaliyetler beyan dışı ekonomi, yasa dışı ekonomi ve enformel ekonomi olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Önder, 2012: 7). Ancak kayıt dışı ekonomik faaliyetleri yasal ve yasal olmayan faaliyetler kapsamında ikiye ayırmakta mümkündür. Bu konuda Schneider’ın yer aldığı üç farklı çalışmada ifade edilen sınıflandırmayı vermek gerekirse Tablo 1’deki gibidir.

Tablo 1: Kayıt Dışı Ekonomik Faaliyetlerin Sınıflandırması

Faaliyetler	Parasal İşlemler		Parasal Olmayan İşlemler	
Yasal Olmayan Aktiviteler	Çalıntı mal ticareti, uyuşturucu kaçakçılığı, mal ve hizmetlerin üretimi, fuhuş, oyunlar, kaçakçılık, kumar, dolandırıcılık, vb.		Uyuşturucu değişimi, çalıntı eşya, kaçak mal, vb., kişisel kullanım için uyuşturucu ekimi ve üretimi, kendi ihtiyacı için hırsızlık yapmak	
Yasal Aktiviteler	Vergi Kaçırma	Vergiden Kaçınma	Vergi Kaçırma	Vergiden Kaçınma
	Yasal mal ve hizmet üretimi esnasında kendi çalışmasından kaynaklı elde ettiği maaş ve ücretleri bildirmeme	Çalışanlara indirimler, yan ödemeler	Yasal mal ve hizmetlerin takası	Kendi kendine iş yapma ve komşudan yardım alma

Kaynak: (Buehn and Schneider, 2009: 6; Schneider und Boockmann, 6; Schneider, 2011: 5).

Piyasa temelli mal ve hizmetlerin sunumunu içeren kayıt dışı ekonominin kamu otoritesinden gizlenmesinin nedenleri genel olarak çoktur. Bunlar; vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma gibi yollarla vergi ödememek, sosyal güvenlik primlerini ödemekten kaçınmak, düşük ücret, yüksek çalışma saatleri, güvenlik standartları gibi yasal işgücü piyasası standartlarından ve bazı idari prosedürlere kaçınmak şeklinde gerçekleşmektedir (Schneider, 2013: 4).

Kayıt dışı ekonominin nedenleri geniş kapsamda toplumsal, hukuksal, yönetsel ya da ekonomik yapılanmadan kaynaklanabilmektedir. Ekonomik nedenleri vergi ve sosyal güvenlik katkı paylarının yüksekliği, vergi mevzuatının karmaşıklığı, vergi yönetiminden kaynaklı sorunlar, vergi ahlakındaki zafiyetler, vergi affi uygulamaları, iş gücü piyasası koşullarında düzenlemelerin sıklığı, zorunlu haftalık çalışma saatlerinden kaynaklı nedenler, yasa dışı istihdamın ucuz sunulabilir olması, düzenli çalışmanın yüksek bir bedelinin olması, ekonomik çıkar çatışması, caydırıcılık ve cezalandırmanın yetersizliği, devlet kurumlarının kalitesinden kaynaklı sorunlar, tarım sektörünün büyüklüğü, resmi ekonominin geliştirilme çabaları, bağımsızlık (serbest çalışanların ekonomik aktivitelerini daha çok kayıt dışına çıkarma olasılığının olması) olarak saymak mümkündür (Bau.de, 2005: 7-9; Schneider

und Boockmann, 9-11, Schneider, 2003: 148, 153). Bu konuda Schneider'in yapmış olduğu bir çalışmanın sonuçlarını vermek gerekirse Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2: Kayıt Dışı Ekonominin Nedenleri

Kayıt Dışı Ekonomiyi Etkileyen Faktörler	Kayıt Dışı Ekonomi Üzerinde Etkisi (%)	
	(a)	(b)
Vergi Yükü ve Sosyal Güvenlik Katkı Payları	35-38	45-52
Kamu Kurumlarının Kalitesi	10-12	12-17
Transferler*	5-7	7-9
Spesifik İş Gücü Piyasası Düzenlemeleri	7-9	7-9
Kamu Sektörü Hizmetleri	5-7	7-9
Vergi Ahlâkı	22-25	-
Toplam	84-98	78-96
(a) 12 ayrı çalışmanın ortalaması, (b) Deneyle dayandırılarak yapılan 22 ayrı çalışmanın ortalaması		

Kaynak: (Schneider, 2011: 13).

*Transferler ile kastedilen kişilere, ailelere ve bazı gruplara yapılan kazanç amacı bulunmayan (dul ve yetim aylığı gibi) sosyal harcamalardır.

3.2. Kayıt Dışı Ekonomiyi Ölçmede Kullanılan Yöntemler

Kayıt dışı ekonomi, tanımı gereği belgelendirilmeyen, muhasebe kayıtlarına yansıtılmayan faaliyetleri kapsadığı için resmi nitelik taşıyan ulusal hesaplara yansıtılmamaktadır. Boyutunun tam olarak tespit edilememesi beraberinde çok önemli sorunları getirmektedir. Çünkü sadece resmi istatistikler kullanıldığı takdirde ekonomik durumun yanlış tahmin edilmesine sebep olmaktadır. Bu durum devletin vergi gelirlerinde önemli kaybı da beraberinde getirmektedir. Kayıt dışı ekonominin resmi kayıtlara girmemesi ayrıca halk arasında hoş olmayan etkilere neden olmaktadır. Çünkü kayıt dışından kaynaklı yüksek vergi yükü ve sürekli artan hükümet düzenlemeleri bireyleri resmi otoritenin dışında yeni bir arayışa yöneltebilmektedir. Aynı şey şirketler için de geçerli olup, kayıt dışı çalışma için bahaneler yaratılmaktadır. Burada “refah devletinin” faydalarından istifade edilecek ancak maliyetleri yüklenilmeyecektir. Eğer kayıt dışı ekonomiye doğru kaçış devam ederse, bu durum ilerde tüm sosyal düzeni aksatabilecektir (Frey und Pommerehne, 1982: 16). Ekonomide vergi gelirlerinin güvencesi ve sosyal sistemlerin işleyişi, kayıt dışı çalışma ve kayıt dışı ekonomi ile mücadelenin en önemli amacıdır (Bau.de, 1).

Bu nedenle kayıt dışı ekonominin kayıtlı ekonomi içerisindeki yerinin tespit edilerek, sorunun çözümü için yöntemlerin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda kayıt dışı ekonomiyi ölçmek için “doğrudan yaklaşım”, “dolaylı yaklaşım” ve “model yaklaşımı” başlıkları altında ölçme yöntemleri geliştirilmiştir (Fleming, Roman and Farrell, 2000: 391).

Tablo 3: Kayıt Dışı Ekonomiyi Ölçmeye Yönelik Metotlar

Metot	Özellikleri	
DOĞRUDAN YÖNTEMLER (Mikro Ölçmeler)	Anket Yöntemi	Bu yöntemde, vergi mükelleflerine anket yapılarak kayıt dışı ekonomi ölçülmeye çalışılmaktadır. Ancak görüşülen kişiler yaptıkları yasa dışı faaliyetleri ifşa etmemek için sorulara açık cevap vermeyebilmektedirler. Bu yüzden yasa dışı faaliyetler dışındaki kısmın tahmini daha kolay olmaktadır. Kayıt dışı ekonomide hangi faaliyetlerin ağırlıklı olduğu, satıcıların ve alışveriş yapanların özellikleri hakkında bilgi edinilebilmektedir (Yılmaz, 118). Dezavantajıysa sonuçların anketteki sorulara duyarlı olmasıdır (Ernste and Schneider, 1998: 4).
	Vergi İncelemesi Yöntemi	Bu yöntemde, beyan edilen gelir ile kişi ve kurumların gerçek gelirleri arasındaki fark mali denetim yoluyla hesaplanarak, kayıt dışı ekonomi ölçülmeye çalışılmaktadır. Özellikle faaliyetlerini gizlemede daha iyi olan serbest meslek erbabının vergiden kaçınması hakkında detaylı bilgi elde edilmesi hedeflenmektedir (Frey and Schneider, 2000: 3). Beyan edilmemiş vergiye tabi geliri ölçmeye çalışan bu yöntem birçok ülkede kayıt dışı ekonomiyi hesaplanmada yaygın olarak kullanılmaktadır (Ernste and Schneider, 4). <i>Not:</i> Doğrudan yöntemlerin en büyük dezavantajı kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne yönelik olarak sınırlı tahminler yapmasıdır. Her iki yöntemin zayıf tarafı aslında kayıt dışı ekonominin uzun vadede gelişimi ve büyümesi hakkında tahmin yapma yeteneklerinin düşük olmasıdır (Frey and Schneider, 3).
Metot	Özellikleri	
DOLAYLI YÖNTEMLER (Makro Ölçmeler)	Parasal Yaklaşım	Bu yaklaşım ilk olarak 1919-1955 yılları arasında ABD’de kayıt dışı ekonominin nedenlerinden biri olarak vergi yükündeki baskı ve para talebi korelasyonunu hesaplayan Philip D. Cagan tarafından 1958 yılında kullanılmıştır (Ernste and Schneider, 6). Kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü tahmin etmek için güçlü bir yöntem olarak kabul edilse bile para talebi yaklaşımı, ulusal ve mikro ekonomik tahminlerde zorluklar yaratabilmektedir (Alderslade, Talmage and Freeman, 2006: 10). Parasal yaklaşım kendi içerisinde sabit oran yaklaşımı, işlem hacmi yaklaşımı ve ekonomik yaklaşım olarak üçe ayrılmaktadır (Erkuş ve Karagöz, 2009: 131). <ul style="list-style-type: none"> • Sabit oran yaklaşımında, para piyasaları hareketleri izlenerek kayıt dışı ekonominin boyutu hesaplanmaya çalışılmaktadır. İşlemler genellikle para ile yapılmakta, çek ve senet gibi ödeme araçları kullanılmamaktadır. Kayıt dışı ekonomi olmadığı dönemlerde ise emisyon hacminin mevduata oranının sabit kalacağı varsayılmaktadır. Bu oranın zaman içinde artması paraya olan talebin arttığını ve dolayısıyla kayıt dışı ekonominin de arttığını göstermektedir (Akalin ve Kesikoğlu, 2007: 75). • Ekonomik yaklaşımda, nakit para talebinin ekonometrik bir denklemle tahmin edilmesi esas alınarak kayıt dışı ekonomi hesaplanmaya çalışılmaktadır. Kayıt dışı ekonominin en önemli nedeni yüksek vergi oranları olarak kabul edilmektedir. Kayıt dışı ekonomide ödeme aracının peşin para olduğu ve paranın dolaşım hızının kayıtlı ve kayıt dışı ekonomilerde aynı olduğu varsayımına dayanılmaktadır (Sarılı, 2002: 37). • İşlem hacmi yaklaşımında, Fischer’in miktar teorisi eşitliği kullanılmakta ve işlem hacminin milli gelire oranındaki değişikliklerden kayıt dışı ekonominin büyüklüğü hesaplanmaya çalışılmaktadır. Çek ve senetle yapılan ödemeler dikkate alınırken paranın dolaşım hızı, kayıtlı ve kayıt dışı ekonomide aynı kabul edilmektedir (Işık ve Acar, 2003: 125).
	GSMH Yaklaşımı	GSMH, bir ülke vatandaşlarının belirli bir dönemde sahip oldukları üretim faktörlerini kullanarak ürettikleri toplam mal ve hizmetlerin, piyasa fiyatları ile hesaplanmış değeridir. Hesaplanmasında üretim, harcama ve gelir olmak üzere üç farklı yöntem kullanılmaktadır. Bu farklı yöntemler birbiriyle karşılaştırılarak kayıt dışı ekonominin boyutu tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Çünkü normal şartlarda üretim, harcama ve gelir yöntemleri ile hesaplanan GSMH rakamlarının birbirine eşit olması gerekmektedir. Aralarında fark olursa bu farkın kayıt dışı ekonominin varlığından kaynaklandığı ifade edilmektedir (Akalin ve Kesikoğlu, 75).

	İstihdam Yaklaşımı	İstihdam yaklaşımında resmi istatistiklerdeki iş gücü arzı tanımı ile gerçekte işgücü piyasasındaki çalışanların sayısı karşılaştırılarak ekonomide kayıt dışı çalışan işçi sayısı, bunların ekonomiye katkıları, ödenmeyen sigorta primleri, vergiler, vb. göstergeler hesaplanmaya çalışılmaktadır (Savaş, 2009: 58). Bu yöntemde işgücü arzındaki artış hızı ile istihdamın artış hızının aynı olması beklenmektedir. Eğer istihdamın nüfusa oranı ya da işgücünün nüfusa oranı daha yavaş artıyorsa işgücünün istihdam edilemeyen kısmı, işsizlik oranlarının artmasına katkı sağlıyor ya da kayıt dışı istihdam yaratıyor demektir (Baldemir, Gökalp ve Avcı, 2005: 236). Yöntem basit olmasına karşın dezavantajları vardır. İlki ikinci işte çalışanları hesaba katmaması ve ölçmemesidir. İkincisi ise oranlardaki değişim sosyal sebepler gibi birçok nedenden kaynaklandığı için sağlıklı bir sonuç ortaya koyamamasıdır (Erkuş ve Karagöz, 132).
	Fiziksel Girdi Yaklaşımı	Bu yaklaşımda, elektrik tüketimi esas alınarak kayıt dışı ekonomi ölçülmeye çalışılmaktadır. GSMH ile elektrik tüketimi arasında bir ilişki kurulmaktadır (Alderslade, Talmage ve Freeman, 10). Homojen ve fiziksel olarak ölçülmesinin kolay olması, diğer mal ve hizmetlere oranla ikamesinin de çok düşük olması onu ekonomik faaliyetlerin en iyi fiziksel göstergesinden birisi haline getirmektedir. Kayıt dışı olarak gizlenmesi de zordur. Bu yönüme göre, elektrik tüketimi artışı ile resmi GSMH çıktısı arasındaki fark bulunarak kayıt dışı ekonomi ölçülmeye çalışılmaktadır (Peter, 2009: 5). Bu yöntemin güvenilirliği de tartışılmaktadır. Çünkü Türkiye gibi kaçak elektriğin yoğun olarak kullanıldığı bir ülkede sağlıklı bir sonuç vermeyeceği açıktır.
MODEL YAKLAŞIMI (MIMIC)		Model yaklaşımında en çok kullanılan model Multiple Indicators Multiple Causes (MIMIC) yöntemidir. Türkçede Çoklu Göstergeler Çoklu Nedenler yöntemi olarak ifade edilen bu yaklaşım ilk olarak Frey ve Weck-Hannemann'ın çalışmalarında kullanılmış olup, esas olarak yapısal bir denklem modeline dayalıdır (Elgin and Öztunalı, 2012: 5). Model, gözlenemeyen değişkenleri tahmin etmek için gözlenebilir göstergeler türeten sağlam bir yapı üzerine kurulmuştur (Kılıç ve Özçelik, 2006: 340). MIMIC modeli, genel itibarı ile ölçüm modeli ve yapısal eşitlikler modeli olmak üzere iki parçadan oluşmaktadır. Ölçüm modeli gözlenemeyen değişkenleri gözlemlenen göstergelere bağlamaktadır. Yapısal eşitlikler modeli gözlemlenmeyen değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri belirtmektedir. Bu durumda tek bir kayıt dışı ekonominin boyutu hakkında tek bir gözlenemeyen değişken vardır (Ernste and Schneider, 11). MIMIC model yaklaşımının en önemli özelliği, diğer yaklaşımların aksine kayıt dışı ekonominin para, işgücü ve üretim piyasalarında bıraktığı izlerin hepsinden toplu olarak yararlanmasıdır. Bu göstergeleri, kayıt dışılığa neden oldukları teorik olarak ileri sürülen vergi yükü, devletin dayattığı diğer yükler, enflasyon, işsizlik ve vergi ahlâkı gibi değişkenlerle bir istatistiksel çerçeve içinde ve birlikte ele almaktadır. MIMIC yaklaşımının dezavantajı ise kayıt dışı ekonominin büyüklüğüne ve gelişmesine yönelik olarak göreceli tahmin yapmasıdır (Savaşan, 2004: 58).

3.3. Kayıt Dışı Ekonominin Olumlu ve Olumsuz Yanları

Kayıt dışı ekonomi çeşitli olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurmakta, olumsuz sonuçlarının fazlalığından dolayı da yazında sürekli eleştirilmektedir. Ancak bu eleştirilerin kriz dönemlerinde kayıt dışı istihdama dönüşmesi (bir de düşük nitelikli işgücüne yönelik olursa) olumlu yönlerinin de tartışılmasına neden olmaktadır.

- **Kayıt Dışı Ekonominin Olumlu Sonuçları**

Kayıt dışı ekonominin olumsuz yanlarının aksine olumlu yönleri de olduğu ifade edilmektedir (Schneider, 2003: 154). Bu olumlu yönlerinden birisi, işsizliğin azaltılmasına bağlı olarak ekonomik krizlerin aşılmasına katkıda bulunmasıdır. Bilindiği gibi kriz dönemlerinde normal dönemlerden daha fazla işsizlik sorunu olup, bu dönemde özellikle herkese istihdam yaratılamamaktadır. Kayıt dışı ekonomi özellikle bu dönemlerde açıkta kalan işsizlere iş olanağı sağladığı için hem istihdamı

yükseltici bir etki yaratmakta, hem de ekonomik krizlerin yol açtığı sosyal sorunların bir kısmının çözülmesine olumlu katkı sağlamaktadır (Gümüş, 2000: 64). Ayrıca mal ve hizmet arzının artmasına da katkıda bulunarak ekonomiyi canlandırabilmektedir (Işık ve Acar, 130). Schneider, bir çalışmada, Avusturya’da kayıt dışında kazanılan gelirin yaklaşık %70’inin ekonomiye geri aktığını, bu ek gelirinse çok önemli bir talep faktörünü temsil ettiğini ifade etmiştir. Kayıt dışı ekonominin daha fazla rekabeti teşvik ederek, kayıtlı ekonomiyi de canlandırıcı bir etki yarattığı vurgulanmıştır (Schneider, 2003: 154). Burada unutulmaması gereken bir diğer olumlu etkiyse ekonomiye geri dönen ek gelirin tekrar vergilendirileceği gerçeğidir.

Bu olumlu gelişmelere düşük gelirli insanların kayıt dışı kalmalarından kaynaklı elde ettikleri ek gelir nedeniyle sosyal yaşamdan dışlanmalarının önüne geçilmesi de eklenebilir (Önder, 2000-2001: 245). Kişilerin kayıt dışı da olsa bir gelir yaratmaları bunların devlet yardımlarına daha az gereksinim duymalarına ya da hiç gereksinim duymamalarına neden olacağı için devletin yapacağı sosyal harcamaların da azalmasını sağlayabilecektir. Ayrıca kayıt dışıdan kaynaklı vergi, sigorta primi, vb. yasal yükümlüklerin yerine getirilmemesine bağlı olarak üretim maliyetleri ve satış fiyatları kayıtlı ekonomiye oranla azaldığı için işletmelerin rekabet gücünün de artması mümkündür (Işık ve Acar, 130). Bu durumun iç ve dış piyasaya göre farklılaşabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Kuşkusuz kayıt dışı çalışma ve bununla ilişkili vergi kaçırmadan kaynaklı gelirin azalması “resmi” ekonomiyi harekete geçirerek büyümeyi de teşvik edebilecektir. Düşen fiyatlar kayıtlı ekonomi içerisinde fiyat düzeyinde azalmaya sebep olmakta ve ilaveten kayıt dışına çıkanlara kayıtlı ekonomide sahip olmadıkları bir yaşam standardı sunmaktadır (Schneider, 2003: 154).

Özel kesimin kayıt dışı ekonomiye yönelmesine bağlı olarak sağlayacağı finansman kaynaklarını kamuya göre daha etkin kullanılabileceği de ifade edilen bir başka olumlu yandır. Bu yeni duruma bağlı olarak tekrar finansal kaynaklar ve girişimciliğin artması da mümkündür (Baldemir, Gökalp ve Avcı, 235). Bu ise kayıt dışı ekonominin istihdam arttırıcı etkisine ek katkı sağlayacaktır.

• **Kayıt Dışı Ekonominin Olumsuz Sonuçları**

Kayıt dışı ekonominin söz konusu olumlu yanlarına göre olumsuz yanlarının daha ağır bastığı ifade edilmektedir (Bakkal, 2007: 85). Çünkü kayıt dışı, devlet ve demokrasi üzerinde sarsıcı etkiler yaratmakta, yaygınlaşmasına bağlı olarak da ekonomik yozlaşma ve hukuksuzluk artmakta, bu da devlete olan güveni sarsmaktadır (Hatipoğlu, 1997: 627). Devlete karşı bir başkaldırı yaratarak ahlaki değerleri bozmakta, sonuç olarak ekonomiyi enflasyon ve işsizliğe sürüklerken, yatırımları ve üretimi de olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Ayrıca suçlu sayısının da artmasına sebebiyet verebilmektedir (Aslanoğlu, 2008: 204).

Kayıt dışı ekonominin olumsuz etkilerinden belki de en önemlisi devletin gelirlerini azaltmasıdır. Çünkü vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma gibi faaliyetlerin artması, devletin vergi gelirlerini göreceli olarak azaltarak kamusal hizmetlerin aksamasına ya da devletin borçlanma,

özelleştirme, para basma gibi diğer finansman yollarına başvurmasına sebebiyet verebilmektedir. Örneğin devletin borçlanmaya gitmesi iç piyasada faiz oranlarını yükseltip özel sektörün borçlanmasını zorlaştırarak (dışlama etkisi) istihdamı tekrar olumsuz yönde etkileyebilecektir (Us, 2004: 13).

Kayıt dışı ayrıca haksız rekabete sebebiyet vermektedir. Bu durum kayıtlı ekonomide dürüst bir şekilde vergisini ödeyenlerin haksızlığa uğradıklarını iddia ederek sisteme olan güvenlerini kaybetmelerine ve kayıt dışı ekonomiye yönelmelerinde sebep oluşturmakta ya da işletmelerin süreç içerisinde kayıt dışındaki rakipleri ile mücadele edemeyerek kapanmalarına yol açabilmektedir (Atiker, 2009: 213).

Kayıt dışı ekonomi bir ülkenin güvenilirliğini de azaltmaktadır. Çünkü uluslararası kuruluşlar, yabancı sermaye ve kredi notu veren kuruluşlar, bir ülkeye kredi verirken o ülkenin temel makroekonomik göstergelerini baz almaktadırlar. Kayıt dışı ekonomik faaliyetler bu göstergelere yansımadağı için GSMH rakamlarının düşük görülmesine yol açacağı için güvenilirliği olumsuz etkilemektedir (Ay, 2006: 64). Ayrıca sağlıklı veriler üretilmesini engelleyerek geleceğe ilişkin tutarlı kararlar alınmasının da önüne geçmektedir.

Kayıt dışı ekonomi optimum işletmelerin oluşmasını da engelleyebilmektedir. Çünkü işletme sahipleri küçük işletmelerin kayıt dışılığa daha elverişli olduğunu düşündükleri anda büyümeye gereksinim duymayacak, bu durum optimum işletme seviyesine ulaşılmasını engelleyecektir. Kısaca kayıt dışı ekonomi, vergi rejimini, sosyal güvenlik sistemini, tüketici haklarını, vatandaş-devlet ilişkisini, işletmeler başta olmak üzere birçok alanı olumsuz olarak doğrudan ve/veya dolaylı olarak etkileyebilecektir (Kırbaş, 1995: 22-25; 2012: 61). Kayıt dışı ekonomi neticede “ortak iyiyi” bozarak, hukuk ve demokrasiye zarar verecektir (Schneider, 2003: 154).

4. EKONOMİK KRİZLER VE KAYIT DIŞI EKONOMİ İLİŞKİSİ

Yapılan çalışmalarda genellikle ekonomik krizlerde kayıt dışının arttığı ifade edilmektedir. Kuşkusuz bu düşüncenin oluşmasında çeşitli etkenler söz konusudur. Burada yaşanan ekonomik krizin türü, süresi, boyutu, kriz yaşayan ülkenin ekonomik, siyasal, hukuki ve sosyal yapısından kaynaklı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Ekonomik krizler ile kayıt dışının ilişkisi ise tek yönlü olmayıp kayıt dışının da krizleri etkileyebileceği, dikkate alınması gereken bir başka noktayı oluşturmaktadır.

4.1. Ekonomik Krizler ile Kayıt Dışı Ekonominin İlişkisi

Kayıt dışı ekonomi gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde olağan dönemlerde farklı boyutlarda da olsa yaşanan bir olgudur. Bu olgu ekonomik kriz gibi olağanüstü dönemlerde enflasyon, gelir dağılımı ve yoksulluk oranlarındaki değişme, işsizlik oranlarındaki artış ya da uygulanan daraltıcı ya da genişletici maliye politikalarından kaynaklı olarak daha da farklılaşabilmektedir. Örneğin kriz dönemlerinde enflasyon oranında yaşanan ciddi bir artış yazında kayıt dışı ekonomiyi arttıran önemli nedenlerden birisi olarak kabul edilmektedir (Erkekoğlu ve Bilgili, 2005: 21).

Enflasyon krizleri olarak kabul edilen durum, fiyatlar genel düzeyinde meydana gelen artışların belli bir seviyenin üstünde olmasına bağlı olarak oluşan krizleri ifade etmektedir (Kibritçioğlu, 174-175). Bu krizler düşük ve sabit gelirli bireyler için olumsuz etkilemektedir. Çünkü aşırı enflasyonist dönemlerde bireylerin gelirlerinde gözle görülür bir artış yaşanmamasına rağmen özellikle artan oranlı vergi rejimine sahip olan ülkelerde kişiler bir üst gelir dilimine kaymakta, bu durum da daha fazla vergi ödemelerine ve gelirlerinde büyük bir azalış yaşanmasına sebep olmaktadır. Hayat standardında düşmeye neden olan bu durum özellikle ücretlilerin gelirlerini daha da düşürdüğü için bazı mükellefleri kayıt dışı ekonomiye yöneltebilmektedir (Lordoğlu, 1995: 792; Kildiş, 2000: 11-12). Bu dönemde işsiz kalanların da kayıt dışı ekonomiye yönelmesi kayıt dışı istihdam oranlarını ayrıca yükseltmektedir. Çünkü kriz nedeniyle kayıtlı ekonomide istihdam edilmesi zor olan ya da mümkün olmayan niteliksiz işçiler, kayıt dışı ekonomide daha kolay iş bulabilmektedirler (Çolak, 2012: 69).

Ekonomik kriz bu dönemde sadece çalışanları değil, işverenleri de olumsuz etkilemektedir. Kriz ile birlikte işsizliğin yüksek, kalifiye gücünün görece düşük, işgücü maliyetinin de yüksek olduğu ortamda işverenler de kayıt dışı ekonomiyi tercih edebilmektedir. Çünkü kayıt dışı ekonomiye yönelerek kamunun işgücü ile ilgili çalışma süresi, fazla mesai, işe son verme, sendikal güvence gibi koşullarından kurtulmakta, bu durum da maliyetleri azaltıp, kâr oranlarını arttırmalarına imkân tanımaktadır (Özsoylu, 1996: 113). Ayrıca kriz dönemlerinde devletlerin yaşadığı finansman sorunu devletleri yeni vergiler koymaya ya da var olan vergileri arttırmaya yöneltmektedir. Bu durum kayıtlı olanların vergi yükünü daha da arttırdığı için kayıt dışına yönelmeyi daha cazip hale getirebilmektedir. Vergi mükellefleri ile akademik alanda yapılan birçok çalışmada da kayıt dışı ekonominin ana nedeni olarak yüksek vergiler gösterilmektedir. Vergi oranlarının yüksek olması, mükelleflerin kullanılabilir gelirlerinin ve sermayelerinin azalmasının önemli nedenlerinden birisidir. Bu durum ticari faaliyetlerini ve tüketim harcamalarını düşürmektedir. Bu da mükelleflerin daha az vergi ödemenin veya hiç ödemenin yolunu aramasına yol açarak kayıt dışı ekonomiye geçiş yapmalarına sebebiyet verebilmektedir (DPT, 2001: 33).

Ekonomik krizlerde yaşanan bu gelişmeler neticede gelir dağılımında daha da bozulmaya ve adaletsizliğe neden olmakta, yoksulluğunda artmasına zemin hazırlamaktadır (Bilge, 2009: 127). Çünkü krizler reel ücretleri düşürerek emeğin gelirini azaltmakta, işsizliği arttırmakta, iktisadi faaliyetleri azalttığı için yoksul halk tarafından üretilen mal ve hizmetlerin fiyatlarını daha fazla düşürmekte, yoksulların yoksulluktan kurtulma ümitlerini de zayıflatarak, sermaye birikimlerini azaltmaktadır. Bunların yanında yoksulların gelirlerinin düşmesinden kaynaklı harcamaları da azalmaktadır. Asgari ya da alıştıkları yaşam standardının çok da altına yaşamak istememeleri geliri düşen insanları yeni arayışlara yöneltmektedir. Bu nedenle mevcut işlerinden yeteri kadar gelir elde edemeyenler ikinci işte çalışmakta ya da yasa dışı yollara başvurabilmektedirler. Bu durum da kayıt dışı ekonominin artmasına sebep olmaktadır. Yapılan araştırmalar, gelir dağılımının adaletsiz,

yoksulluğun fazla olduğu az gelişmiş ülkelerde kayıt dışı ekonominin yüksek olduğu sonucunu ortaya koymaktadır (Ay, 61).

Heinemann ise ekonomik kriz ortamlarında mükelleflerin vergi ahlâkının zedelendiğini, buna bağlı olarak da vergi uyumunun olumsuz yönde etkilendiğini ifade etmiştir. Bu da yaşanan ekonomik krizlerde vergiden kaçınma ve vergi kaçakçılığının artmasına bağlı olarak kayıt dışı ekonominin artabileceği gerçeğini ortaya koymaktadır (Benk ve Çetin, 2010: 107). Kriz dönemlerinde insanların kayıt dışı ekonomiye yönelmeleri vergi ahlakında yaratacağı erozyondan dolayı sonraki dönemde de aynı yolu tercih etmelerine, başka mükelleflerin de aynı yolu isteyerek ya da istemeyerek (rekabetten dolayı) tercih etmesine yol açarak toplumsal yozlaşmaya sebep olabilecektir.

Ekonomik kriz dönemlerinde devletler ayrıca iflas eden bankaların ve finansal kuruluşların kurtarılmasına yönelik kamu harcamalarını da arttırabilmektedir. Schneider (2000), Macias (2008), Torgler ve Schneider (2007) yapmış oldukları çalışmalarda, kriz dönemlerinde kamu harcamalarının Gayrisafi Yurt İçi Hâsıla (GSYH) içindeki payının artmasının kayıt dışı ekonomiyi ayrıca arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu yönde kurtarma planlarına (kamu çıkarları aleyhine yapılacak) bağlı olarak kamu harcamalarının arttırılmasının, mükellefleri ödedikleri vergilerin israf edildiği psikolojisine sürükleyerek, kayıt dışı ekonomiye geçiş yapmalarına neden olabileceği ifade edilmiştir (Yendi, 2011: 72).

Ekonomik krizler ile kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişki, görüldüğü üzere çok boyutludur. Bu ilişki krizin reel sektörde ya da finansal sektörde çıkmasına göre daha da farklılaşmaktadır. Reel sektörde yaşanacak bir krizin finansal sektörde yaşanacak bir krize göre kayıt dışını daha fazla etkileyeceği ifade edilebilir. Çünkü reel sektör krizleri mal ve hizmet piyasaları ile işgücü piyasasında yaşanırken, finansal krizler para, bankacılık ve borçlar alanında yaşanmaktadır. Reel sektörde yaşanan krizler; ekonominin negatif büyüme eğilimine girmesi, sanayi üretiminin düşmesi ya da var olan kapasite kullanım oranlarının daha da düşmesi, dış ticaretin daralması, işsizliğin artması gibi doğrudan etkilere neden olabilmektedir.

Finansal krizlerin kayıt dışına etkisi yine krizin türüne göre farklılaşabilmektedir. Çünkü bankacılık krizlerinin topluma ve ekonomiye olan maliyetinin, döviz krizlerine oranla daha fazla olabileceği ifade edilmektedir. Uluslararası Para Fonu'nun Dünya Ekonomik Görünüm Raporu'nda da 1998'de döviz krizlerinin etkilerinin bankacılık krizlerine oranla daha az olduğu ve bankacılık krizlerinde yaşanan milli gelir kaybının %11,6 seviyesinde iken döviz krizlerinde yaşanan kaybın %4,3 seviyesinde olduğu belirtilmiştir. Ancak döviz ve bankacılık krizlerinin birlikte ortaya çıktığı "ikiz krizler"de ortalamanın %14,4 gibi daha da arttığı ifade edilmiştir (Çolak, Ardor ve Tuncay, 2001: 703). Glenn Hoggarth, Ricardo Reis ve Victoria Saporta da yapmış oldukları çalışmada gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelere oranla bankacılık krizleri ile para krizlerinin aynı anda yaşandığını

vurgulamışlardır (Hoggarth, Reis and Saporta, 2001: 22). Bu da finansal krizlerde kayıt dışı ekonominin değerlendirilmesinde dikkate alınması gereken önemli bir durumdur.

4.2. Kayıt Dışı Ekonomi ile Ekonomik Krizlerin İlişkisi

Ekonomik krizler kayıt dışı ekonomiye neden olabileceği gibi kayıt dışı ekonomi de dolaylı olarak krizlere neden olabilmektedir. Çünkü kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin artması vergi gelirlerini azaltarak, kayıtlı kesimin de vergi yükünün artmasına neden olacaktır. Kayıtlı kesimde artan vergi yükü ise ilerleyen süreçte ekonomik ve psikolojik etkiler doğurarak, kayıtlı kesimin de kayıt dışı arayışlara girmesine neden olabilecektir. Ayrıca haksız rekabetin ortaya çıkacak olması kayıtlı ekonomide çalışan şirket sahibini beyan dışı ekonominin yarattığı haksız rekabet koşulları ile başa çıkabilmek için üretimde maliyeti azaltmaya yöneltecektir. Bu arayış kayıt dışı girdiler (kaçak mazot gibi) kullanma ya da işten çıkarmalara sebep olabilecektir. Kayıt dışı ekonominin çok büyük olduğu bir ekonomide işletme sahiplerinin haksız rekabeti önlemek için işçi çıkarma yoluna başvurması, ileride işsizliğin artmasına bağlı olarak işgücü piyasalarında işsizlik krizlerine sebep olabilecektir. Var olan kayıt dışı ekonomiye yanlış uygulamalar sonucu yeni mükelleflerin katılması uzun vadede kamuyu finansman açısından da çok zora sokacaktır.

Kayıt dışı ekonominin etkisiyle kamu gelirlerinde (ülkelere göre boyutu değişebilmekle birlikte) bir azalma meydana gelmesi, kamu harcamalarının istenen nitelikte ya da nicelikte olmasına önemli bir engel teşkil eden bir durumdur. Eğer hükümetler kamu harcamalarında değişiklik yapmak istemiyorsa bu sefer de yeni finansal arayışlara girmeleri gerekecektir. Finansman sorununu çözmek için girilecek her arayış beraberinde başka bir sorunu getirecektir. Özellikle seçilecek yanlış politikalar ekonomik krizlere zemin hazırlayacaktır. Burada aşırı bir borçlanma faiz maliyeti ile iç piyasada dışlama etkisine neden olacak, gelir dağılımının da daha fazla bozulmasına yol açacaktır. Özelleştirme, ülke içinde kamu ve özel sektöre ait olan malların yabancılaşmasına, ayrıca işsizliğe sebep olacaktır. Para basma beraberinde enflasyon gibi başka bir sorunu getirecektir. Bu nedenle kaydın artarak vergi tabanını daraltması ekonomik krizin nedeni olarak kabul edilecek birçok faktöre sebebiyet verebilecektir.

Kayıt dışı ekonominin temel makroekonomik göstergelere yansımaması genel ekonomi içerisinde ayrıca alınacak kararların hesaplanmasında yanlışlıklara sebep olacaktır. Resmi kayıtlara yansımadağı için uluslararası derecelendirme kuruluşlarının yanlış değerlendirmelerine sebep olacaktır. Bu da iç ve dış piyasa tarafından alınacak kararlarda hata payını arttıracaktır. Kamu gelirlerinden kaynaklı olumsuz birçok göstergenin kayıt dışının önlenmesi ile azaltılabilecek olması ama azaltılamaması piyasada bir huzursuzluğa yol açacak, geleceğe ilişkin alınacak birçok kararı mikro ve makro bazda olumsuz etkileyecektir.

5. 1989 SONRASI TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ BAZI ÜLKELERDE YAŞANAN EKONOMİK KRİZLERDE KAYIT DIŞI EKONOMİ

Türkiye ekonomisi, “Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 sayılı Karar” ile 1989 yılında döviz işlemleri ve sermaye hareketlerinde tamamen serbestleşmeye giderek dışa açılmış, sıcak paraya dayalı büyüme politikasının neticesinde de ekonomisinde çok sık krizler yaşamıştır. Aynı dönemde kriz yaşayan tek ülke Türkiye olmamıştır. Yaşanan krizlerse türlerine, nedenlerine ya da her ülkenin kendi yapısal faktörlerine göre var olan kayıt dışını değişik şekillerde etkilemiştir.

5.1. 1989 Sonrası Seçilmiş Kriz Yaşayan Ülkelerde Kayıt Dışı Ekonomi

Ekonomik krizler ülkeleri olumsuz etkilemektedir. Bu olumsuzluğa yasal ve yasal olmayan faaliyetlerden kaynaklı kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde eklenebilir. Ancak kayıt dışı ekonominin birçok hesaplama yönteminin olması, yaşanan bir krizde doğrudan kayıt dışı ekonominin arttığını söylemeyi zorlaştırmaktadır. Çünkü kayıt dışı ekonominin boyutu hesaplama yöntemlerine göre farklılaşabilmektedir.

Doğrudan hesaplama yöntemlerinden biri olan vergi inceleme yöntemine göre hesaplandığında, ekonomik krizlerde kayıt dışı ekonominin artış gösterebileceği söylenebilir. Çünkü ekonomik kriz dönemi kişi başına düşen gelirin düştüğü, büyüme oranlarının azaldığı, buna bağlı olarak yoksulluğun arttığı bir dönemdir. Böyle bir ortamda beyan edilen gelirin miktarında tamamen ya da kısmen azalmanın olması (enflasyonun da genel olarak arttığı) mümkündür. Ayrıca vergi kaçakçılığı ya da vergiden kaçınma gibi gelir kaybı yaratacak yollara gitme olasılığı da artmaktadır. Bu dönemde bir de denetimlerin azalması ya da yetersiz olması kayıt dışının oranını arttıracaktır. Kriz döneminde kayıt dışı ekonomiyi hesaplamada kullanılan bir başka yöntemle göre ise benzer bir durumu ifade etmek pek de mümkün olmayabilir. Buna örnek olarak Elgin ve Öztunalı'nın iki sektörlü dinamik bir genel denge modeline göre 1989 sonrası Meksika, Asya ülkeleri (Endonezya, Filipinler, Güney Kore, Malezya, Tayland), Rusya ve ABD'deki kayıt dışı ekonominin boyutunu vermek gerekirse Tablo 4'deki gibidir.

Tablo 4'te de görüldüğü gibi, yaşanan ekonomik krizlerde kriz ülkelerinde genelde kayıt dışı ekonomi iki sektörlü bir dinamik genel denge modeline göre (Rusya hariç) artmamıştır. Örneğin, Meksika'da 1994 krizinden önce kayıt dışı ekonomi %31,80 iken 1994 krizinde %31,67'ye, 1995 yılında da %31,42'ye düşmüştür. Oysa Jose Brambila Macias'ın parasal hesaplama yöntemine göre kayıt dışı ekonomi 1994 krizinde %3 artış göstererek %30'lara gelmiştir. Asya ülkelerinden Endonezya, Filipinler, Güney Kore, Malezya ve Tayland'da kayıt dışı ekonomi iki sektörlü bir dinamik denge modeli esas alındığında 1997 yılında düşmüştür. Kriz sonrası da bu düşüş devam etmiştir. Ancak 1999-2000 yıllarında Endonezya ile Tayland'da küçük de olsa artmaya başlamıştır. Rusya'da ise 1998 krizinde kayıt dışı ekonomi artmıştır. Ancak bu artış 1994'ten beri devam eden düzenli bir artış görünümünde olup, kriz sonrası da devam etmesi sadece krizle açıklanabilecek bir artış olmadığını göstermektedir. Rusya'daki kayıt dışı ekonomideki artış sadece iki sektörlü dinamik

bir modele göre değil, MIMIC ve parasal yöntemle göre de gerçekleşmiştir. ABD’de de aynı modele göre kayıt dışı ekonomi kriz yılında ve sonrasında azalış göstermektedir. Ancak bu azalış 1989’dan bu yana düzenli bir seyir izlemektedir. Schneider ve Buehn’in MIMIC yöntemine göre hesapladığı kayıt dışı ekonomi ise 2006 yılında %8,4 iken 2007 yılında %8,6’ya, 2008’de de %9,3’e çıkmıştır. 2009 yılında da tekrar azalarak %9,1’e düşmüştür (Elgin and Öztunalı, 48; Schneider and Buehn, 2012: 19).

Tablo 4: 1989-2009 Yılları Arasında Yaşanan Ekonomik Krizlerde Kriz Ülkelerindeki Kayıt Dışı Ekonominin Boyutu (1989-2009)

Yıllar	Meksika	Endonezya	Filipinler	Güney Kore	Malezya	Tayland	Rusya	ABD
1989	30,84	20,79	41,31	37,45	39,07	63,89	-	10,07
1990	30,88	20,47	41,14	36,34	38,86	62,18	37,85	9,99
1991	32,09	20,12	40,80	35,18	38,45	59,78	36,55	9,90
1992	32,00	19,76	40,84	33,84	37,97	57,48	38,45	9,87
1993	31,80	19,44	40,67	32,80	36,91	55,46	35,27	9,81
1994	31,67	19,13	40,49	32,04	36,08	53,58	35,41	9,76
1995	31,42	18,79	40,38	31,15	35,06	52,08	35,70	9,66
1996	31,59	18,42	40,15	30,28	34,00	50,50	36,03	9,57
1997	31,68	18,05	39,81	29,36	32,82	49,10	36,55	9,49
1998	31,43	17,66	39,43	28,42	31,85	48,33	37,11	9,36
1999	30,97	17,81	39,26	28,35	30,70	48,62	37,79	9,22
2000	30,67	17,90	39,09	28,09	30,61	48,98	38,53	9,10
2001	30,19	17,96	38,99	27,64	30,80	49,18	39,09	8,94
2002	29,96	17,98	38,85	27,33	30,50	49,32	39,55	8,83
2003	29,69	18,05	38,77	26,89	30,38	49,37	39,95	8,75
2004	29,68	18,07	38,68	26,57	30,20	49,28	40,25	8,67
2005	29,44	18,05	38,42	26,25	30,10	48,98	40,48	8,59
2006	29,16	17,97	38,34	25,92	29,90	48,49	40,62	8,50
2007	28,80	17,90	38,30	25,60	29,80	48,20	40,60	8,40
2008	28,48	17,82	38,17	25,26	29,60	47,90	40,25	8,32
2009	20,10	-	-	24,90	29,34	-	-	8,24

Kaynak: (Elgin and Öztunalı, 28-48).

Kayıt dışı ekonominin büyüklüğü parasal talep yöntemi, MIMIC ve Elgin ve Öztunalı’nın kayıt dışı ekonomiyi hesaplamada kullandığı yöntemle göre kriz dönemlerinde değerlendirildiğinde; Meksika, Asya ülkeleri, Rusya ve ABD’de, Rusya hariç büyük oranda etkilenmediği ortaya çıkmaktadır. Rusya’da ise 1998 yılında yaşanan ekonomik krizde kayıt dışı ekonominin artması daha çok Sovyetler Birliği’nden devralınan kötü mirasa dayandırılmaktadır. Krizden sonra da Rusya’da kayıt dışı ekonomi büyümeye devam etmiştir. Bu nedenle Rusya’da sadece krizlerde kayıt dışı ekonominin arttığını ifade etmek pek mümkün görünmemektedir.

Kısaca her ülkede kayıt dışı ekonomi bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yazında söylendiği gibi kayıt dışı ekonomi, kriz dönemlerinde daha da fazla etkilenebilmektedir. Ancak her ekonomik kriz yaşayan ülkede kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ifade edildiği gibi normal dönemlere göre artmamakta, aksine hesaplama yönteminde kullanılan değişkenlerin ekonomik krizlerden ne oranda etkilendiğine bağlı olarak değişebilmektedir. Örneğin, MIMIC yönteminde kayıt dışı ekonomi artmazken, parasal talep yöntemi, istihdam yöntemi ya da vergi inceleme yöntemi gibi bir başka yöntemde artabilmektedir.

5.2. 1989 Sonrası Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi

Türkiye’de 1990 öncesinde akademik açıdan gerekli ilgiyi görmeyen kayıt dışı ekonomi, 1990 sonra gerekli ilgiyi görmeye ve incelenmeye başlanmıştır. Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin yapısını, çeşitli sektörlere etkisini ve boyutlarını inceleyen birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarını Tablo 5’te görmek mümkündür.

Tablo 5: Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Büyüklüğü İle İlgili Tahminler

Araştırmacı	Yıl	Yöntem	Kayıt Dışı Ekonomi (GSMH’ye Oranı)
İlgin	2001	Basit Parasal Oran	%66,2
	1993	Basit Parasal Oran	%55,3
	1992	Ekonometrik Oran	%47,2
Altuğ	1992	Kayıt Dışı İstihdam Yaklaşımı	%35,0
Derdioyk	1989	Vergi Yaklaşımı	%46,9
Temel, Şimşek, Yazıcı	1992	Ekonometrik Yaklaşım	%8,1
	1992	İşlem Hacmi	%1,9
	1991	Vergi Yaklaşımı (Farklı Varsayımlarla)	%29,9-16,4
Çetintaş, Vergil	1992	Ekonometrik Parasal Tahmin	%23,0
	2000	Ekonometrik Parasal Tahmin	%24,7
Schneider	2001	Karma Yöntem	%33,2
Kasnakoğlu	1997	Nakit Oranı	%30-61
		Ekonometrik	%9-13
		İşlem Hacmi	%31,0
Özsoylu	1990	Nakit Oranı	%11,7
R. Yamak	1994	Parasalcı Yaklaşım (Ekonometrik)	%10,0
Hesap Uzmanları Kurulu	2004	Input-Output Yöntemi	%30,07

Kaynak: (GİB, 2009: 6-7; Ergün, 2012: 51).

Türkiye üzerine yapılan farklı çalışmalarda kayıt dışı ekonominin boyutu hem yönetime, hem de yıllara göre oldukça farklı sonuçlar vermiştir. Yaşanan ekonomik krizlerde kayıt dışı ekonominin boyutları ise 1994, 1998-1999, 2000-2001 ve 2008-2009 krizlerinde daha da farklılık göstermiştir. Özellikle 1994 ekonomik krizi hariç diğer krizlerde kayıt dışı ekonominin boyutları farklı bulunmuştur. Bu durumu Tablo 6’da daha net olarak görmek mümkündür.

Tablo 6’da görüldüğü üzere; 5 Nisan 1994 ekonomik krizinde kayıt dışı ekonomi hesaplanan tüm farklı yöntemlerde göre (MIMIC, basit ve geliştirilmiş parasal oran yaklaşımı, karma ve basit elektrik tüketim yaklaşımı (İlgin, 1999: 156), vergi incelemeleri yaklaşımı), artış göstermiştir. Oysa diğer kriz yıllarında kayıt dışı ekonomi, hesaplama yöntemlerinin bazılarında artarken, bazılarında azalmıştır.

Tablo 6: Türkiye’de 1989-2009 Yılları Arası Vergi İncelemeleri, MIMIC ve Basit Parasal Oran Yaklaşımına Göre Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları

	Vergi İncelemeleri Yöntemi	MIMIC Yöntemi	Basit Parasal Oran Yaklaşımı
1989	45,0	20,04	15,69
1990	62,8	13,45	17,99
1991	50,0	14,82	19,97
1992	60,0	15,03	22,91
1993	35,9	12,92	25,41
1994	113,0	25,87	35,13
1995	42,0	16,43	46,96
1996	26,6	15,60	16,77
1997	39,3	15,66	26,60
1998	38,8	14,50	28,13
1999	85,4	14,16	26,05
2000	54,0	14,13	30,50
2001	184,3	22,57	23,85
2002	57,5	15,39	33,37
2003	73,6	31,8 ¹	39,64
2004	84,5	31,0	32,49
2005	118,9	30,0	24,6 ²
2006	103,0	29,5	29,8
2007	48,0	28,0	26,0
2008	267,7	28,6	37,1
2009	78,0	29,4	34,6

Kaynak: (Kılıçdaroğlu, 6; Us, 32-36; Baldemir, Gökalp ve Avcı, 241; Akalın ve Kesikoğlu, 79; Aslanoğlu, 208; Buehn and Schneider, 19; Yılmaz, 483-489).

1998-1999 ekonomik krizinde temel ekonomik göstergeler 1994 yılına göre daha iyi olmasına rağmen bu dönemde vergi denetimleri yetersiz olmuştur. Vergi inceleme yöntemine göre kayıt dışı oranı 1997 yılında %39,3 iken, 1998 yılında %38,8’e düşmüş, ancak 1999 yılında tekrar artarak %85,4 olmuştur. 2000 yılında ise %54’e düşmüş ancak 2001 krizinde tekrar %184,3 gibi çok büyük oranlara ulaşmıştır. Sonrasında tekrar düşerek 2007 yılında %48’lere gerilemiş, ancak 2008 küresel krizinde %267,7’e ulaşarak zirve yapmıştır. Bu nedenle genelde vergi incelemeleri yöntemine göre kriz dönemlerinde kayıt dışı ekonominin arttığını söylemek mümkündür. MIMIC yönteminde ise kayıt dışı ekonomi 1994, 2001, 2008-2009 kriz yıllarında artarken, diğer kriz dönemlerinde bir önceki yıla göre düşmüştür. Basit parasal oran yaklaşımına göre de kayıt dışının boyutu 1994, 1998, 2000, 2008 yıllarında artarken, diğer yıllarda düşüş göstermiştir. Bu da ekonomik kriz dönemlerinde, kullanılan yöntemlerde kullanılan değişkenlere göre kayıt dışının değişebileceğini göstermektedir. Bu nedenle

¹ 2003 yılına kadar MIMIC yöntemine göre kayıt dışı ekonominin boyutu Baldemir, Gökalp ve Avcı’nın “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin MIMIC Model ile Tahminlenmesi” adlı çalışmasından alınmıştır. 2003 yılından itibaren ise veriler Schneider ve Buehn’nin “Shadow Economies in Highly Developed OECD Countries: What are the Driving Forces?” adlı çalışmasından alınmıştır. 2003 yılında kayıt dışı ekonominin boyutunun 2002 yılına göre bu oranda büyük artış göstermesi, kullanılan değişkenlerin ve araştırmacıların farklı olmasından kaynaklanmıştır.

²2007 yılı Ocak ayından geçerli olmak üzere Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu’nca hazırlanan yeni Tekdüzen Hesap Planı kapsamında; para banka istatistikleri ile ilgili tablolara yeni kalemler eklenmiş, bazı finansal işlemlerde isim ve sınıflama değişiklikleri yapılmıştır. 2007 yılından sonra para arzı değiştiği için yeni para arzı tanımına göre veriler 2005 yılına kadar geçerli olup kayıt dışı ekonominin boyutu 2005 yılından itibaren yeni para arzı tanımına göre yazar tarafından hesaplanmıştır.

dünyada ve Türkiye’de yaşanan ekonomik krizlerde durumu karşılaştırmak çok zordur. Çünkü kayıt dışı ekonomiyi tespit için ortak bir yöntemin ya da her yöntem için uygulanan standart koşulların olmaması (örneğin anket yönteminde toplumun vergiye bakışı, vergi denetiminde denetim yöntemlerinin, personel ve teknolojiyi kullanımının farklılığı gibi) sorunu ile karşılaşmaktadır.

Söz konusu sıkıntılara rağmen yine de bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Meksika 1994-1995 ekonomik krizi ile Türkiye’nin aynı yıllarda yaşadığı kriz karşılaştırıldığında gerek kayıt dışı ekonominin yapısı, gerekse sonuçları bakımından iki krizin benzerlikler gösterdiği söylenebilir. Meksika, Türkiye gibi kayıt dışı ekonominin yoğun olarak yaşandığı bir ülkedir. Meksika’da 1994 yılında yaşanan ekonomik krizde Elgin ve Öztunalı’nın çalışması dikkate alınmadan, Jose Brambila Macias’ın parasal yöntemle elde ettiği sonuca göre kayıt dışı ekonominin önceki yıla göre %3 artış gösterdiği görülmektedir. Türkiye’de de bu dönemde parasal oran yöntemine göre kayıt dışı ekonomi artış göstermiştir.

Asya ülkeleri ile Türkiye’deki durumu karşılaştırmak, hesaplama yöntemlerindeki farklılıktan dolayı çok daha zordur. Çünkü Asya ülkelerinde kayıt dışı ekonominin hesaplanmasında Elgin ve Öztunalı’nın hesaplaması dikkate alınmıştır. Çalışmaya göre, 1997 Asya krizinde Endonezya, Filipinler, Güney Kore, Tayland ve Malezya’da kayıt dışı ekonomi artmamıştır. Oysa Türkiye’ye yönelik vergi incelemeleri yönteminde 1994, 1999 ve 2001 yıllarında kayıt dışı artmıştır. MIMIC yöntemine göre de 1994 ve 2001 krizinde artmıştır. Basit parasal oran yaklaşımında ise sadece 1994, 1998 ve 2000 krizlerinde kayıt dışı artmış, diğer kriz yıllarında ise azalmıştır.

Rusya’nın 1998’de yaşadığı ekonomik krizde kayıt dışı ekonominin artış göstermesini Türkiye ile karşılaştırmak neredeyse imkânsızdır. Çünkü Rusya’da kayıt dışı ekonominin yapısındaki farklılıkta, Sovyetler Birliği’nden gelen önemli nedenler rol oynamaktadır. ABD ile Türkiye’de kayıt dışı ekonominin yapısı da çok farklıdır. Çünkü ABD gelişmiş bir ülke olup iki sektörlü bir dinamik genel denge modeline göre kayıt dışı ekonominin 2000’li yıllarda boyutu %8-9 arasında iken, Türkiye’de MIMIC yöntemine göre %28-30, vergi inceleme yöntemine göre %78-267, basit parasal yöntemine göre ise %34-37’ler arasındadır.

Her yöntemin her krize verdiği tepki farklı olmuştur. Teoride söylendiği gibi ve daha önceden vurgulandığı üzere, enflasyon ve işsizlik oranlarının yükselmesi, vergi yükünün ve işgücü piyasasına yönelik regülasyonların artması, vergi bilincini zedeleyecek gelişmelerin yaşanması gibi nedenler ekonomik krizlerde kayıt dışı ekonominin boyutunun artmasına neden olabilecek unsurlardır. Ancak bu arada unutulmaması gereken nokta, uygulamada ve hesaplamada kayıt dışı ekonominin boyutunun, ekonomik krizlerde uygulanan hesaplama yöntemlerinde kullanılan değişkenlerin krizlerden ne oranda etkilendiğiyle de alakalı olduğudur. 1989’dan sonra Türkiye’de ve dünyada yaşanan ekonomik kriz yıllarında ortaya çıkan kayıt dışı ekonominin nedenlerini ve boyutlarını özetlemek gerekirse Tablo 7’deki gibidir.

Tablo7: 1989'dan Sonra Türkiye'de ve Seçilmiş Bazı Ülkelerde Yaşanan Ekonomik Krizlerde Kayıt Dışı Ekonominin Nedenleri ve Boyutları

	Kayıt Dışı Ekonominin Nedenleri	Kayıt Dışı Ekonominin Yapısı ve Boyutları
Meksika	<ul style="list-style-type: none"> • Yıllardır süre gelen kayıt dışı ekonominin yapısı, • Vergi ve enflasyon oranlarının yüksek olması, • Tarımın yapısından kaynaklanan nedenler, • Düşük asgari ücret politikası, • İşsizliğin yüksek olması 	<ul style="list-style-type: none"> • Meksika'da kayıt dışı ekonominin genel yapısı küçük işletmelerden ve aile şirketlerinden oluşmaktadır. • Meksika'da kayıt dışı ekonomi ile enflasyon arasında sıkı bir ilişki vardır. Parasal yonteme göre enflasyonun en yüksek olduğu yıl olan 1988 yılında kayıt dışı ekonomide en yüksek seviyesindedir. • Meksika'da parasal yonteme göre kayıt dışı ekonomi 1994 ekonomik krizinde bir önceki yıla göre yaklaşık %3 artış göstermiştir. • Ceyhun Elgin ve Oğuz Öztunalı'nın iki sektörlü dinamik genel denge modeline dayanarak yaptıkları çalışmaya göre 1994 ekonomik krizinde kayıt dışı ekonomi artış göstermemiştir.
Rusya	<ul style="list-style-type: none"> • Enflasyon oranlarının yüksekliği, • İşsizlik oranlarının yüksekliği, • Kişi başına düşen gelirden azalış, • Vergi yasalarındaki karmaşıklık, • Sovyetler Birliğinden gelen makroekonomik dengesizlik, • Sovyetler Birliği'nden kalma vergisel alışkanlıklar, • Vergi kanunlarının yetersizliği, oranlarının yüksek olması, adaletsizlik, • Büyük şirketlerde sık sık vergiden kaçınma ve kaçakçılık faaliyetlerini yaşanması 	<ul style="list-style-type: none"> • Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya'da kayıt dışı ekonomi yapısal sorunlardan dolayı sürekli artış göstermektedir. • Kayıt dışı ekonominin hesaplanmasına yönelik yapılan birçok çalışmada (Ceyhun Elgin ve Oğuz Öztunalı'nın çalışması dâhil) ilk defa bir ortak sonuç çıkmış ve kayıt dışı ekonominin arttığı sonucuna varılmıştır. • Ceyhun Elgin ve Oğuz Öztunalı'nın yaptıkları çalışmaya göre incelenen kriz ülkelerinde ilk defa kriz yıllarında kayıt dışı ekonomi artış gösterdiği tespit edilmiştir. • Dev Kar ve Sarah Freitas'ın çalışmalarına göre de kayıt dışı ekonomi 1998 yılında artış göstermiştir. 1997 yılında kayıt dışı ekonomi ruble cinsinden 996.908 iken 1998 yılında 1.182.674 milyon olmuştur (Kar and Freitas, 2013: 63). • MIMIC yöntemine göre Rusya'da kayıt dışı ekonomi 1995 yılında %40 seviyesinde iken 1998 yılında %50'li seviyelere çıkmıştır.
Asya'nın Beş Ülkesi *	<ul style="list-style-type: none"> • Enflasyon oranlarının yüksekliği, • İşsizlik oranlarının yüksekliği, • Kişi başına düşen gelirden azalış, • Vergi yükündeki baskı 	<ul style="list-style-type: none"> • Kayıt dışı istihdamın boyutu Malezya hariç %50'nin üzerinde ve krizden etkilenen bir seyir izlemiştir. • Ceyhun Elgin ve Oğuz Öztunalı'nın yaptıkları çalışmaya göre kayıt dışı ekonomi 1997-1998 yıllarında Asya'nın beş ülkesinde de artış göstermemiştir. Bu çalışmaya göre Endonezya hariç Asya'nın diğer dört ülkesinde kayıt dışı ekonomi %20'nin üzerindedir. 1995-2000 yılları arasında kayıt dışı ekonomi, en yüksek Asya Krizi'nin katalizörü olan Tayland'da olup %48-%52 arasındadır. En düşük ise Endonezya'da olup %18-%19 seviyesindedir.
	Kayıt Dışı Ekonominin Nedenleri	Kayıt Dışı Ekonominin Yapısı ve Boyutları
ABD	<ul style="list-style-type: none"> • Asgari ücret politikası, • Yasadışı göçmenlerin kayıtlı sektörde iş bulamamaları, • İşsizlik oranlarındaki nispeten artış, • Kayıt dışı istihdam seviyesinin yüksekliği 	<ul style="list-style-type: none"> • ABD'de kayıt dışı ekonominin genel olarak peyzajcılar, inşaat işçilerinin ve dadıların çalıştığı kesimden kaynaklandığı ifade edilmektedir. • ABD'de kayıt dışı ekonominin GSYH'nin %9'u (yaklaşık olarak 970 milyar dolar) olduğu tahmin edilmektedir. • ABD'de ekonomik kriz yıllarında kayıt dışı ekonomi büyük oranda etkilenmemiş ancak 2008'de %1'lik bir artış yaşanmıştır. • Ceyhun Elgin ve Oğuz Öztuna'nın yaptıkları çalışmaya göre kayıt dışı ekonomi ekonomik kriz yıllarında yine artış göstermemiştir. • MIMIC yöntemine göre kayıt dışı ekonomi krizin etkilerinin görüldüğü ilk yıl olan 2007 yılından itibaren artış göstermiştir.

Türkiye	5 Nisan 1994 Ekonomik Krizi	
	<ul style="list-style-type: none"> • Enflasyon oranlarının yüksek olması, • Kişi başına düşen gelirden azalış ve yoksulluk, • Ek vergilerin konulması, • Vergi yükü artışı, • Vergi affı ve denetim yetersizliği 	<ul style="list-style-type: none"> • Türkiye’de 5 Nisan 1994 ekonomik krizinde altı farklı hesaplama yöntemine göre kayıt dışı ekonomi artış göstermiştir. • Kayıt dışı ekonomideki mutlak artış sadece 5 Nisan 1994 ekonomik krizinde görülmüş olup, bunun nedeni olarak siyasi istikrarsızlık, yanlış iktisat politikaları gösterilmektedir.
	1998-1999 Ekonomik Krizi	
	<ul style="list-style-type: none"> • Enflasyon ve işsizlik oranları, • Kamu harcamalarının artış göstermesi, • İşgücüne yönelik olarak yapılan regülasyonlar, • Vergi affı ve denetim yetersizliği, • Ek vergilerin konulması, • 1999 Marmara depremi 	<ul style="list-style-type: none"> • 1999 yılında kayıt dışı ekonomi vergi incelemeleri yöntemine göre artış göstermiştir. • Parasal oran yaklaşımına göre ise kayıt dışı ekonomi 1998 yılında artış göstermesine rağmen 1999 yılında azalmıştır.
	2000-2001 Ekonomik Krizi	
<ul style="list-style-type: none"> • Yıllık büyüme oranlarının yetersizliği, • Enflasyon ve işsizlik oranlarının yüksekliği, • Kişi başına düşen gelirden azalış, • Vergi afları, vergilemede adaletsizlik, • İşgücü piyasasına yönelik düzenlemelerden kaynaklı sorunlar, • Kaçakçılığın büyük boyutlara ulaşması, • Ek vergiler ve vergi yükündeki artış 	<ul style="list-style-type: none"> • 2000 ekonomik krizinin yılsonunda gerçekleşmesi nedeniyle asıl etkilerinin 2001 yılında görülmeye başlanmış olmasına rağmen kayıt dışı ekonomi basit ve geliştirilmiş parasal oran yöntemlerine göre kriz yılında artmıştır. • 2001 ekonomik krizinde basit ve geliştirilmiş parasal oran yöntemine göre azalış gösteren kayıt dışı ekonomi MIMIC ve vergi incelemeleri yöntemine göre artmıştır. 	
2008-2009 Ekonomik Krizi		
<ul style="list-style-type: none"> • Enflasyon oranları ve işsizlik oranlarının yüksekliği, • İşgücüne yönelik olarak yapılan düzenlemeler, • Denetim yetersizliği 	<ul style="list-style-type: none"> • Türkiye’de kayıt dışı ekonomi 2008 yılında MIMIC, vergi incelemeleri ve basit parasal oran yöntemine göre artış göstermiştir. • 2009 yılında kayıt dışı ekonomi vergi incelemeleri yöntemi ve parasal oran yönteminin göre (MIMIC yöntemi hariç) azalmıştır. 	

* Asya'nın Beş Ülkesi olarak Endonezya, Filipinler, Güney Kore, Malezya, Tayland esas alınmıştır.

Not: Bu çalışmada kullanılan birçok kaynaktan derlenmiştir.

Tablo 7’de de görüldüğü üzere ülkeleri kayıt dışına sokan nedenler çok olup, bu nedenler gerek ülkelere, gerekse ülkelerin içinde bulunduğu ekonomik ortama göre değişmektedir. Örneğin kriz gibi istikrarsız bir ortamda durum daha da farklılaşmakta, farklı ölçüm yöntemleri de işin içine girince bu farklılık daha da artmaktadır. Kayıt dışı ekonominin olumsuz yönlerinin olumlu yönlerine göre baskın olması ise önlenmesini zorunlu kılmaktadır.

Kayıt dışını önlemek için yapılması gerekenlerse çok sayıdadır. Emek üzerindeki artan vergi baskısının azaltılması (vergi ve sosyal güvenlik katkı paylarının), cezalar ile caydırıcı olunması (özellikle şirketler ve yöneticileri için), işletmelerin kayıt dışı çalışmayı bırakmaları ya da yasa dışı ek iş almalarını önlemek için 3-5 yılı kapsayan kamu ödülleri (sübvansiyonlar) verilmesi bunlardan bazılarıdır. Ayrıca hane içi hizmetler ve yatırımların belli bir miktarının vergiden düşülmesi, ekonomide belge düzeni için çıkar çatışmasının yaratılması, vergi mevzuatının basitleştirilmesi gibi önlemler de artırılabilir (Schneider, 2003: 158; Schneider, 2013: 8-9). Geniş kapsamda yapılması

gerekense toplumsal, hukuksal, siyasal, yönetsel ya da ekonomik yapılanmadan kaynaklanan sorunların çözülmesidir.

6. SONUÇ

1990'lı yıllardan itibaren dünyanın birçok ekonomisinde olduğu gibi Türkiye ekonomisinde de çok sık krizler yaşanmıştır. Yaşanan ekonomik krizler fiyat istikrarsızlıkları, işsizlik, cari ve bütçe açıklarında dengesizlik, gelir dağılımında sorunlar gibi birçok olumsuzluğu da beraberinde getirmiştir. Bu olumsuz etkilerden birisi de kayıt dışı ekonomidir. Çünkü yaşanan krizler, getirdikleri olumsuzluklar ile var olan kayıt dışını büyütebileceği gibi, yeni kayıt dışılıklara da sebebiyet verecek ortamın da oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Ancak kayıt dışı ekonomi niteliği gereği doğru olarak tahmin edilemediği ve belgelendirilemediği için resmi kayıtlara girmemekte, bu da onu gerek ekonomik kriz ortamından çıkış, gerekse normal dönemlerde finansman sorununu çözmek için popüler hale getirmektedir.

1989'dan sonra seçilmiş ülkelerde yaşanan ekonomik krizlerde kayıt dışı ekonominin boyutları iki sektörlü bir dinamik genel denge modeli kapsamında (Rusya hariç) artmamıştır. Türkiye'de ise 1994 yılı hariç (bu yılda neredeyse tüm yöntemlere göre artmış) diğer kriz yıllarında vergi inceleme yöntemi, MIMIC ya da basit parasal oran yaklaşımı gibi yöntemlere göre sonuç farklılaşmıştır. Uygulamada kayıt dışı ekonominin hesaplama yöntemleri olan, vergi incelemeleri yöntemi, MIMIC, basit ve parasal oran yöntemi ve diğer yöntemlerde kullanılan değişkenlerin birbirlerinden farklı olması, sonuçlarının da birbirinden farklı olmasına yol açmıştır. Kayıt dışı ekonominin ülke ekonomilerindeki gerçek boyutunun hesaplanmasında yaşanan zorluk burada da ortaya çıkmaktadır. Ekonomik krizlerde kayıt dışı ekonominin artış gösterip göstermemesi, tamamen kullanılan yöntemdeki değişkenlerin ekonomik krizlerden etkilenip etkilenmemesine bağlıdır. Eğer bir ekonomik krizin yaşandığı yıllarda; enflasyon, işsizlik, vergi yükü, vergi gelirleri, faizler gibi değişkenler artıyorsa, kayıt dışı ekonominin boyutu ekonomik krizin yaşandığı yıllarda MIMIC yöntemine göre artış gösterecektir. Vergi incelemeleri yöntemine göre de bir vergi kaçakçılığı yani matrah farkında bir artış varsa, kayıt dışı ekonomi artacaktır. Benzer şekilde parasal oran yöntemine göre de kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin para ile yapıldığı hesaplamalarda; dolaşımdaki para, vadesiz mevduat ve GSMH gibi değişkenlerin gösterdikleri değişim baz alınarak yapılan hesaplamada, dolaşımdaki paranın ve vadesiz mevduat oranının en yüksek olduğu yılın kayıt dışı ekonominin de en büyük olduğu yıl olacağı açıktır.

Kayıt dışı ekonominin hesaplanmasında çalışma kapsamında da görüldüğü üzere; vergi inceleme, anket, parasal, GSMH, istihdam, MIMIC yöntemi de dâhil olmak üzere birçok yöntem söz konusudur. Burada bir yöntemin diğerinden üstün olduğunu ifade etmek çalışma kapsamında pek de mümkün görünmemektedir. Ancak ekonomik krizlerde vergi inceleme ve MIMIC yöntemleri özelliğinden dolayı ön plana çıkmaktadır. Yine de her yöntemin kendine göre hem avantajları hem de

dezavantajları bulunmaktadır. Bu nedenle kayıt dışını engellemek için yapılacak çalışmalarda birden fazla yönetime başvurulması, her yöntemin aynı zamanda avantaj ve dezavantajlarının da dikkate alınması gerekmektedir. Böylece bir yöntemde gözden kaçacak bir kayıt dışı ekonomik faaliyetin başka bir yöntemde yakalanarak minimize edilmesi söz konusu olacaktır.

Dünyada ve özellikle Türkiye’de kayıt dışı ekonominin olağan ve olağanüstü dönemlerde daha da büyümesini engellemek için şunlar yapılabilir.

Olağan dönemler için;

- Devletin temel görevlerinden birisi olan istikrar (fiyat istikrarı, tam istihdam, bütçe dengesi, cari denge, dış ticaret dengesi gibi) üzerine odaklanılarak, öncelikle krizlerin oluşmasının önüne geçilebilmeli ya da krizlerin şiddeti azaltılmalıdır.
- Vergi oranları mükelleflerin kayıt dışına çıkmasını (akaryakıtta vergi oranının çok yüksek olmasının kaçak akaryakıt kullanımına sebep olarak vergi kaybı yaratması ya da piyasada haksız rekabete yol açması gibi) engelleyecek seviyelere çekilmelidir.
- Emek ve sermaye arasında ayırma ilkesi uygulamaya konularak fark yaratılmalı (her krizde en fazla etkilenen kesimi oluşturduğu için), emek üzerindeki vergi yükünde indirime gidilerek kayıt dışına çıkılması engellenmelidir.
- Toplumda belge düzeninin yerleşmesi sağlanarak, bir toplumsal alışkanlığa dönüştürülmelidir.
- Vergi aflarının hem politik hem de kısa vadeli bir finansman aracı (vergi afları ile toplanacak gelir olarak) olarak düşünülmesinden vazgeçilmelidir. Çünkü her iki düşünce de beraberinde politik, mesleki, kültürel ve ahlaki yozlaşmayı getirmekte; bu da toplumsal yozlaşmaya dönüşerek hem kayıtlı mükellefleri, hem de sonraki yıllarda toplanacak gelirleri etkilemektedir.
- Kayıt dışına yönelik cezalar teşvik edici (bazen cezayı ödemek, vergiyi ödemekten daha avantajlı olabilmekte ya da risk almayı teşvik etmektedir) değil, cezalandırıcı olmalıdır.
- En önemlisi devlete olan güven (siyaset ekonominin önüne geçmemeli, denetimler objektif olmalı, kamu harcamaları verginin amacına ulaştığı izlenimi yaratmalı, adalet duygusu aflar ile zedelenmemeli) arttırılmalı, “ortak iyi” zedelenmemelidir.

Olağanüstü dönemler için;

- Ekonomik kriz dönemlerinde işten çıkarmaların önlenmesi amacıyla işveren üzerindeki işçi maliyetleri (istihdam takozu) içinde bulunulan krizin türü ve boyutuna özgü ekstra azaltılmalıdır.
- Ekonomik kriz dönemlerinde denetim sistemin etkin çalışması için ekstra çaba harcanmalıdır. Çalışmada, ekonomik krizlerde vergi denetiminin azaldığı tespiti yapılmıştır. Krizler yapısı

gereği zaten kayıt dışı için ortam oluşturduğundan denetimlerin azalması değil, aksine artması gerekmektedir.

- Ekonomik kriz dönemlerinde sürekli kayıtlı mükellefler üzerindeki vergi yükünün (ek vergiler, yeni vergiler, vergi oranlarındaki artış gibi) arttırılmasından vazgeçilmelidir. Bu dönem zaten ekonomik sıkıntının olduğu bir dönemdir. Ödeme gücü azalan kayıtlı mükellefler üzerinde bu dönemde yapılacak her artış kayıt dışına daha fazla zemin hazırlamaktadır.
- Ekonomik krizlerde politikacılar krizi bahane edip, vergi afları çıkarmaktan ya da düzenli vergisini ödeyen mükellefin vergiye olan güvenini sarsmaktan vazgeçmelidirler.

KAYNAKÇA

Akalın, Gülsüm ve Kesikoğlu, Ferdi (2007) “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi ve Büyüme İlişkisi”, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 5, 71-87.

Aktan, Coşkun Can ve Şen, Hüseyin (2001) “Ekonomik Kriz Nedenler ve Çözüm Önerileri”, Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı II, Cilt: 7, Sayı: 42, 1225-1230.

Alderslade, Jamie, Talmage, John and Freeman, Yusef (2006) “Measuring The Informal Economy- One Neighborhood at a Time”, The Brooking Institution Metropolitan Policy Program Discussion Paper, 1-22.

Altıntaş, Halil (2004) “Bankacılık Krizleri, Nedenleri ve Ekonomik Maliyetleri”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 22, 39-61.

Aslanoğlu, Suphi (2008) “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi ve Kayıt Dışı Ekonomiyi Azaltmaya Yönelik Çözüm Önerileri”, Muhasebe ve Finansman Dergisi, Sayı: 39, 199-211.

Atiker, Erhan (2009) “Kayıt Dışı Ekonomi”, Sosyoloji Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 19, 205-225.

Ay, Hakkı Mümin (2006) “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomiyi Önlemede Bilgi Ekonomisinin Etkinliği ve Gelir İdaresinin Rolü”, Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 11, 57-82.

Bakkal, Ufuk (2007) “Kayıt Dışı Ekonomi”, İstanbul: Derin Yayınları.

Baldemir, Ercan, Gökalp, M. Faysal ve Avcı, Mehmet (2005) “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin MIMIC Model İle Tahminlenmesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, 231-243.

Bau.de (2005) “Bekämpfung der Schwarzarbeit und Schattenwirtschaft”, Berlin, 2005, 7-9, http://www.fg-bau.de/fileadmin/downloads/bekaempfung_schwarzarbeit/Gemeinsames_Positionspapier_der_Berliner_Wirtschaft.pdf, (18.03.2015).

- Benk, Serkan ve Çetin, Tamer (2010) “Küresel Ekonomik Krizin Vergi Uyumu Üzerindeki Etkileri”, Vergi Dünyası Dergisi, Sayı: 345, 103-116.
- Bilge, Orhan (2009) “Ekonomik Krizlerin Yoksulluk Üzerine Etkileri”, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi.
- Buchner, Thomas and Rehnitz, Philip R. Hoffmann- (2011) “Introduction: Irregular Economic Practices as a Topic of Modern (Urban) History-Problems and Possibilities”, (ed. Thomas Buchner, Philip R. Hoffmann-Rehnitz), Shadow Economies and Irregular Work in Urban Europe, 3-36.
- Buehn, Andreas and Schneider, Friedrich (2009) “Corruption and the Shadow Economy: A Structural Equation Model Approach”, IZA Discussion Paper, No: 4182, 1-39.
- Cazan, Doinita and Cucos, Alina Florentina (2012) “The Economic Crisis-Meanings and Significations”, International Conference Risk in Contemporary Economy, Dunarea de Jos University of Galati-Faculty of Economics and Business Administration, Romania, 111-114.
- Çolak, Mustafa (2012) “Kayıt Dışı Ekonomi ve Çözümüne Yönelik Politika Önerileri”, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları.
- Çolak, Ömer Faruk, Ardor, Hakan N. ve Tuncay, Mengül (2001) “Finansal Kriz ve Bankalar: Türkiye’de 2000 ve 2001 Krizleri Örneği”, Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı I, Cilt: 7, Sayı: 41, 701-711.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2001), “Kayıt Dışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- Elgin, Ceyhun and Öztunalı, Oğuz (2012) “Shadow Economies around the World: Model Based Estimates”, Bogazici University Department of Economics Working Papers, Volume: 5, 1-48.
- Ergün, Merve Önder (2012). “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi ve Uluslararası Uygulamalar Işığında Çözüm Önerileri”, Ankara: Maliye Uzman Yardımcısı Mesleki Yeterlilik Tezi.
- Erkekoğlu, Hatice ve Bilgili, Emine (2005) “Parasal Krizlerin Tahmin Edilmesi: Teori ve Uygulama”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 24, 15-36.
- Erkuş, Hakan ve Karagöz, Kadir (2009) “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergi Kaybının Tahmini”, *Maliye Dergisi*, Sayı: 156, 126-140.
- Ernste, Dominik and Schneider, Friedrich (1998) “Increasing Shadow Economies all over the World-Fiction or Reality?”, IZA Discussion Paper, No: 26, 1-65.
- Fleming, Matthew, Roman, H. John and Farrell, Graham (2000) “The Shadow Economy”, Journal of International Affairs, No: 2, 387-409.

- Frey, Bruno S. und Pommerehne, Werner W. (1982) “Schattenwirtschaft”, *Uni.*, Nr. 7, December 1982, 15-16.
- Frey, Bruno S. and Pommerehne, Werner W. (1984) “The Hidden Economy: State and Prospects for Measurement”, *Review of Income and Wealth*, Vol: 30, 1-23.
- Frey, Bruno S. and Schneider, Friedrich (2000) “Informal and Underground Economy”, *International Encyclopedia of Social and Behavioral Science*, Vol: 12, 1-16.
- Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) (2009) “Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı (2008-2010)”, Ankara: Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı Yayın No: 87, Nisan.
- Gümüş, Turgut (2000) “Dışsallık ve Kayıt Dışı Ekonomi Kavramına İlişkin Bir Değerlendirme”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 63-70.
- Hatipoğlu, İlhan (1997) “Kayıt Dışı Ekonomiden Kara Paraya: Ekonomik Yozlaşma”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 15, 624-629.
- Hoggarth, Glenn and Reis, Ricardo (2001) Victoria Saporta, “Cost of Banking System Instability: Some Empirical Evidence”, *Bank of England Working Paper*, No: 144, 1-38.
- İlgin, Yılmaz (1999). “Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye’deki Boyutları”, Ankara: DPT Uzmanlık Tezi.
- Kar, Dev and Freitas, Sarah (2013) “Russia: Illicit Financial Flows and the Role of the Underground Economy”, *Global Financial Integrity*, February.
- Kılıç, Ramazan ve Özçelik, Özer (2006) “Küresel Bir Sorun Kayıt Dışı Ekonomi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 16, 337-358.
- Kılıçdaroğlu, Kemal (2000) “Saklı Ekonominin Boyutları ve Daraltma Önlemleri”, *Vergi Dünyası Dergisi*, Sayı: 228, 4-10.
- Kırbaş, Sadık (1995) “Kayıtdışı Ekonomi Nedenleri, Boyutları ve Çözüm Yolları”, İstanbul: Tesev Yayınları, Yayın No: 9.
- Kırbaş, Sadık (2012) “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi, Yolsuzluk ve Siyasetin Finansmanı”, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Kibritçioğlu, Aykut (2001) “Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969-2001”, *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı I*, Cilt: 7, Sayı: 41, 174-182.
- Kıldış, Yusuf (2000) “Kayıt Dışı Ekonominin Ulusal-Uluslararası Boyutu ve Çözüm Önerileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 3-20.
- Lordoğlu, Kuvvet (1995) “Bunalımın İşçi Sınıfı Üzerine Etkileri”, (Der.: 93-94 Petrol-İş), *Petrol-İş Yıllığı* 93-94.

- Mishkin, Frederic S. (2001) “Financial Policies and the Prevention of Financial Crises in Emerging Market Countries”, NBER Working Paper Series, No: 8087, 1-40.
- Oktar, Suat ve Dalyancı, Levent (2010) “Finansal Kriz Teorileri ve Türkiye Ekonomisinde 1990 Sonrası Finansal Krizler”, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 29, Sayı: 2, 1-22.
- Önder, İzzettin (2000/2001) “Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergileme”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Sayı: 23-24, 241-253.
- Öner, Merve (2012), “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi ve Uluslararası Uygulamalar Işığında Çözüm Önerileri”, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Mesleki Yeterlilik Tezi, Ankara.
- Özbilen, Şevki (2001) “Türkiye’de İktisadi Krizin Temel Nedenleri ve Bir Mali Sistem Reform Önerisi”, Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı I, Cilt: 7, Sayı: 41, 105-120.
- Özsoylu, Ahmet Fazıl (1996) “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi”, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Peter, Klara Sabirianova (2009) “Income Tax Flattening: Does It Help to Reduce the Shadow Economy?”, IZA Discussion Paper, No: 4223, 1-48.
- Sarılı, Mustafa Ali (2002) “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler”, Bankacılar Dergisi, Sayı: 42, 32-50.
- Savaş, Abdullah (2009) “Vergi Dışı Piyasa Ekonomisi: Kapsamı, Etkileri, Öneriler”, Sayıştay Dergisi, Sayı: 72, 51-66.
- Savaşan, Fatih (2004) “Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergi Kaybı Tahminleri”, 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, Antalya, 51-73.
- Schneider, Friedrich (2003) “Zunehmende Schattenwirtschaft in Deutschland: Eine wirtschafts- und staatspolitische Herausforderung”, Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung 72, 1, 148-159.
- Schneider, Friedrich (2011) “The Shadow Economy and Shadow Economy Labor Force: What Do We (Not) Know?”, *IZA Discussion Paper*, No: 5769, 1-66.
- Schneider, Friedrich (2013) “The Shadow Economy in Colombia: Size and Effect on Economic Growth”, *Economic Working Papers*, No: 1319, 1-50.
- Schneider, Friedrich and Buehn, Andreas (2012) “Shadow Economies in Highly Developed OECD Countries: What are the Driving Forces?”, *IZA Discussion Paper*, No: 6891, 1-32.
- Schneider, Friedrich und Boockmann, Bernhard (2015) “Die Größe der Schattenwirtschaft – Methodik und Berechnungen für das Jahr 2015”, Linz und Tübingen, 3. Februar, 1-36.
- Seviğ, Veysi (2009) “Resmi Bakış Açısıyla Kayıt Dışı Ekonomi”, *Yaklaşım Dergisi*, Sayı: 199, 193-195.

- Turgan, Erdem (2013) “2008 Krizinin Avrupa Birliği Ülkelerine Etkisi ve Krizleri Önlemeye Yönelik Geliştirilen Mekanizmalar”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 1, 219-255.
- Us, Vuslat (2004) “Kayıt Dışı Ekonomi Tahmini Yöntem Önerisi: Türkiye Örneği”, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni, Sayı: 17, 1-50.
- Yay, Gülsün Gürkan (2002) “1990’lı Yıllarda Finansal Krizler ve Türkiye Krizi”, Yeni Türkiye Dergisi Kriz Özel Sayısı II, Cilt: 7, Sayı: 42, 1234-1248.
- Yendi, İrem (2011) “Kayıt Dışı Ekonominin İktisadi Mali ve Kurumsal Nedenlerinin Analizi”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, Gülay Akgül (2004) “Kayıt Dışı Ekonomi: Ulusal ve Küresel Boyutları ve Dinamiklerinin Analizi”, 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, Antalya, 455-496.
- Yücel, Fatih ve Kalyoncu, Hüseyin (2010) “Finansal Krizlerin Öncü Göstergeleri ve Ülke Ekonomilerini Etkileme Kanalları: Türkiye Örneği”, Maliye Dergisi, Sayı: 159, 53-69.